

Н.І.Білан, асп.

З ІСТОРІЇ ЛЕКСИКО-ТЕМАТИЧНОЇ МАРКОВАНOSTІ ДУХІВНИЦЬ XVII-XVIII СТОЛІТЬ

Незважаючи на складні політичні та соціальні умови життя українського народу в другій половині XVII-XVIII ст. розвиваються література, наука і культура, зростають на постійних руїнах українські міста і села, з'являються народні ремесла, поширюється коло перекладних творів, створюється строката, але водночас позначена оригінальним почерком поезія, історико-мемуарна проза.

І хоча частина панівної шляхти ополячувалась, а після військово-політичної угоди України з Росією і наступного знищення української автономії зрусифікувалася, український народ, роз'єднаний територіально, не лише продовжує існувати, але й мислить, бореться, плекаючи мову, її нові виразові засоби.

Загальні процеси мовного розвитку минулих епох поступово осягаються дослідниками і чимдалі поглиблено, особливо з появою індивідуальних спостережень та монографічних праць. Окремі вельми корисні свідчення й досі черпаємо з історичних словників, починаючи зі славнозвісних "Материалов для словаря древнерусского языка" Ізмаїла Срезневського¹, а також з літературно-історичних студій В.М.Перетца, класичних праць П.Г.Житецького, І.Я.Франка та його послідовників – вітчизняних мовознавців (І.Огієнка та ін.)².

Певне значення для студій має видання історичного словника української мови професора Є.Тимченка, перші випуски якого з'явилися у 30-ті роки XX століття, а також підготовлені ученим машинописні фрагменти, що й досі не опубліковані.

Значним досягненням є вихід словника староукраїнської мови XIV-XV ст., створений за участю Л.Л.Гумецької, Д.Г. Гринчишина³ та ін. вчених, що продовжують видання історичних словників української мови наступних епох.

Спеціальні наукові студії післявоєнного періоду уперше репрезентували лексику окремих історичних періодів, досліджену на основі історичних пам'яток XVII-XVIII ст., зокрема літопису Самови-

© Н.І.Білан, 2001.

дця (Л.І.Батюк, 1959)⁴, універсалів Б.Хмельницького (Ф.С.Ткач, 1962)⁵, документів Ставропільського братства (М.Л.Худаш, 1961)⁶, історико-мемуарної прози (В.Й.Горобець, 1979)⁷, а також різних жанрових різновидів актової писемності XVIII ст. та ін.

Ці праці поруч з іншими лягли в основу фундаментального дослідження "Історія української мови: Лексика і фразеологія"⁸, вихід якого дає змогу простежити певні еволюційні процеси.

Для вивчення лексики заповітів та з'ясування їх стилетвірних особливостей важливе значення має публікація актових джерел на нових засадах, що здійснені протягом останнього десятиріччя⁹.

Опис лексики у формуванні лексико-семантичної системи мови з певними хронологічними зрізами XVII-XVIII ст. є необхідним для відтворення об'єктивної картини еволюції словникового складу на завершальному етапі староукраїнської літературної мови, для розв'язання складної проблеми традиції і новаторства в лексичній нормі сучасної української мови¹⁰.

За М.М.Пилинським¹¹, мовна норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі та нормі мови й становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної мови в процесі спілкування.

Л.І.Батюк¹² у своїй праці зазначає, що у мові кожного народу, особливо в лексичному складі, відбивається все історичне життя її носіїв від найдавніших часів. Тому вивчення лексики дає цінні відомості про походження народу, його культуру, про зв'язки з іншими народами та історію формування його мови.

"Кожна літературна мова органічно виростає з мови живої народної. Початковою основою літературної мови стає один якийсь говір, історично сильніший від усіх інших. Жива народна мова ніколи не йде в ногу з літературною – ця остання все далеко випереджає її. Народна мова у своїй цілості – це основа літературної", – зазначив у своїй праці І.Огієнко¹³.

Мова заповітів кінця XVII – другої половини XVIII ст. ще не пізнана в історичному вияві і, на нашу думку, становить цікавий об'єкт передусім для лексикологічних студій. Досліджувані рукописи відображають найрізноманітніші сторони людського буття:

особистої діяльності, побуту, соціальних умов, господарювання, освіти і т.д. Живомовну лексику важливо представити у всьому багатстві і повноті. Та найбільшу вагу у складі численних лексико-семантичних розрядів займає природний шар, що, незважаючи на часте заміщення різногенетичними відповідниками у певних формулах (передусім у слов'янізованих контекстах мотиваційних клаузул), займає чільне місце у контексті.

Враховуючи предметно-тематичну співвіднесеність, зауважимо, що у сув'язі з книжними елементами зібрані лексичні матеріали часом дуже строкаті, але фонд повнозначних одиниць позначений основними сферами їх застосування: а) лексика на означення загально-го буття природи і людини; б) лексика, пов'язана із духовним життям людини; в) абстрактна лексика; г) назви часових понять; д) побутова лексика; е) військова лексика; є) юридична лексика; ж) суспільна лексика; з) релігійна лексика тощо.

Звернемо увагу на розвиток назв часових понять. У заповітах XVII-XVIII ст. дуже частотна лексема *часъ*, яка широко визначає здебільшого невизначені (тривалі) хронологічні відрізки, через що має характерні копаретизатори в контексті. Але вживання у формі *pluralia tantum* стає специфікованим, натомість *singularia tantum* слова репрезентує контекстуально марковане звужене значення (на означення пори, моменту, хвилини і т.д.): *в потомниѣ часы синовѣ и дщериѣ моиѣ распоряжаю* (I. – 57508. – 1694)¹⁴; *а тиль хуторамъ Васѣ дочцѣ моеѣ вѣчними часы владѣти* (I. – 57532. – 1716); *жить теперь и в потомниѣ часы вѣдати* (I. – 57549. – 1726); *дабы ни одного часа... не пропускаль безъ писанья* (II. – 6814. – 1778); *по нему будучого и на сей часъ* (Акт.Сосн., 1681); *день от дня чая смертнаго часа* (I. – 66093. – 1764); *которіе онъ Данило денгы сще узяль в тос время какъ продала хуторъ, прозивасмій Лобковицина* (I. – 57577. – 1747). У значенні певного часового проміжку (дні життя, перебування) виступає також термін "година": *надѣючися, что години ко сме(р)ти ближайше<,> нежели ко животу* (I, 62660, 1727). Проте частіше його заступає урочистіше і звичне в устах заповідача *время* та похідні від нього: *отъ коеѣ никто не знаетъ время когды кому прійдется кончина* (I. – 57585. – 1750); *до сего времени у меня наличных* (II. – 2663); *кому о семь теперь и впрядъ будущыѣ времена вѣдетъ* (I. – 57579).

Похідні деривати від церковнослов'янського *время* у складі усталених сполук *временное бытие* – *временное житіє* набувають похідних семантичних значень "тимчасовий", "земний" на протигагу антонімам "вічний", свідченням чого є виявлений синонім-комполит *маловременний* (*маловременное житіє*): *сего временного битія* (I, 57508, 1694); *роду человѣческому временнаго сего житія* (I, 57585, 1750); *господь Богъ повелитъ отъ сего временнаго житія отойти* (I, 57585, 1750); *долговременно не спи* (II, – 6814, – 1778); *маловременнаго на земли сего житія* (I, – 62660, – 1726). На означення окремих відрізків часу засвідчуються слова *день* і *ночь*, від яких походять прислівники: *денно и ноцно безъ всякихъ отговорокъ* (II, – 6814, – 1778); *и в ноци молящуся господу Богу* (II, – 2655).

На означення великих, але виразно не окреслених відрізків часу, уживається: *вѣкъ* та похідні від нього утворення – *вѣчно*, *превѣчний*: *и волно отъ сих поръ владѣть да будетъ вѣчно* (I, – 57596, – 1758); *про то, что ты вѣчно огорчишь меня и матку свою* (II, 6814, 1778). Звукові варіанти, наведені нижче, виразно засвідчують загальноукраїнську вимову всіх однокореневих, навіть тих, що здається, мають зв'язок із давнім церковнослов'янським звучанням: *да падеть на него вичное мое неблагословеніє* (II, – 3150, – 1748); *превѣчний и всемогущий всяя твари создатель* (I, – 62660, – 1726). У деяких пам'ятках *вѣкъ* виступає вже у значенні "століття": *в се(мъ) и в будущемъ вицѣ* (II, 6293, 1748). До речі, виявлено й поширене в новій літературній мові визначення – *столстие*: *в половине XVIII столетия* (II, 2655).

У досліджуваних пам'ятках витримується чітке датування, зазначається рік, місяць, день написання документа. Літочислення наводиться за християнським календарем – від народження Ісуса Христа. Поняття календарного року виражається словами *годъ* і *рокъ*. На означення календарного року утверджується автохтонна назва *рокъ*. Часто вживана на початку XVIII ст., вона виявляється паралельною навіть у найбільш слов'янізованих фрагментах викладової частини заповіту. Паралельне *годъ* є даниною книжній традиції та урочистості, непорушності заповіді. На означення 1/12 частини календарного року уживається давня слов'янська назва *мѣсяць*. У документах вживаються окремі автохтонні назви, які пізніше лягли в основу української номенклатури місяців сучасного

календаря: *1764 годъ генваря 8 дня* (I. – 66093. – 1764); *тысяча сѣмсотъ пятьдесятъ восьмого году февраля шмого дня* (I, 57596, 1758); *року 1726<:> ма(р)та* (I, 62660, 1726); *тысяча сѣмь сотъ девеносто седмаго года апреля двадцять осмага дня* (I, 58262, 1797); *року Божого тысяча шесть сотъ осмдесять первого<,> апреля четвертогонадцять дня <.>* (Акт. Сосн., 1681); *1748 року Мая<,> 17 дня* (II. – 3150); *тысяча сѣмь сотъ девять десять восьмого года июня мѣсяца шестнадцятаго дня* (I, 65113); *1797 года июля 3-го дня* (I. – 58262); *писана сия духовная 1748 году<,> августа 9 дня* (II. – 6293); *данъ в Глухове сентября 28-го<,> 1720 году* (I, 5840); *1759 году октября 20* (I, 57596); *року 1775 Мѣа носмвриа дня* (I. – 62660); *того жъ року и мѣсяца присутствующу мнѣ в обители Святой Киевопечерской* (I. – 57531. – 1716).

Рідко замість терміна *день* трапляється термін *число*: *и по учиненному ошмъ судомъ сего числа* (I. – 58262. – 1797). В інших випадках, зокрема при називанні дати поза формулою датування, при визначенні певного терміну, віку людини тощо зберігається вживання лексеми *рокъ*: *кождого року поки дасть Богъ житія* (I. – 57517. – 1706); *б(о)жїимъ правленіемъ и укрѣпленіемъ роковъ с три(д)цять* (I. – 62660. – 1775). Слово *лѣто* у значенні "рік" зустрічається рідше: *и всехъ лѣтъ живота его сто пять 1005* (II. – 2655); *идучи во возрастъ лѣтъ своихъ* (I. – 62660. – 1726).

Іноді відображається членування доби на окремі відрізки часу, що припадають на різні частини світлового дня, переходу від дня до ночі чи навпаки. Назви частин доби виступають переважно в адвербіалізованих формулах: *по зараніе поспѣшай по должности* (II. – 6814. – 1778); *к церкви божіей по утрамъ и вечерамъ* (II. – 6814. – 1778).

У пам'ятках зустрічаються прислівникові утворення (серед них – лексичні синоніми) типу: *и може завтре<,> рано* (II. – 3150. – 1748); *...я и до нинѣ владѣю* (I. – 58262. – 1797); *кому будеть<,> того вѣдати потреба<,> теперъ и на потомный часы* (I. – 66094. – 1757).

До системи позначення певних часових понять стосується спеціальна назва – *календаръ* (з лат. *calendarium* – первісно букв. "боргова книжка"), уживана у церковно-літературних виданнях: *книгу<,> церковный календаръ<,> отдать наслѣдникамъ* (II. – 2663).

У лексичному матеріалі заповітів (духівниць) XVIII ст. засвідчується загалом розгалужена система вираження часових понять, що склалася на автохтонному ґрунті та з незначними змінами успадкована сучасною українською мовою.

Староруські та церковнослов'янські "тотожники" частіше прилягають до слов'янізованої канви в окремих фрагментах вступного і заключного протоколу та клаузул у викладі, що позначені святістю заповіді. Саме в цьому жанровому різновиді можливі коливання у виборі відповідника, незважаючи на існуючі формулярники.

¹Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958; ²Перетц В.Н. Исследование и материалы по истории старинной русской литературы XVI-XVIII веков. – М.; Л., 1962; ³Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці: Філологія. – К., 1987; ⁴Франко І.Я. Твори: У 20 т. – К., 1956. – Т.5; ⁵Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995; ⁶Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2 т. / За ред. Л.Л.Гумешкої та ін. – К., 1977, 1978; ⁷Батюк Л.І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959; ⁸Ткач Ф.С. До характеристики словникового складу мови українських ділових документів XVII ст. (універсалів та листів-наказів гетьманської канцелярії Богдана Хмельницького). – Праці Одеського університету. – 1962. – Т. 152. – Вип. 15; ⁹Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). – К., 1961; ¹⁰Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. На матеріалі українських діаріушів. – К., 1979; ¹¹Історія української мови: Лексика і фразеологія / В.О.Винник, В.Й.Горобець, В.Л.Карпова та ін.: Ред.кол. В.М.Русанівський та ін. – К., 1983; ¹²Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: 36. актових документів / Підготував до видання О.М.Маштабей, В.І.Самійленко, Б.А.Шарпило. – К., 1986; ¹³Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993; ¹⁴Горобець В.Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. На матеріалі українських діаріушів. – К., 1979; ¹⁵Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. – К., 1976; ¹⁶Батюк Л.І. Лексика літопису Самовидця // Дослідження і матеріали з української мови. – К., 1959 – С.36; ¹⁷Огієнко І. Історія української літературної мови. – К., 1995. – С.294; ¹⁸Тут і далі використано документальні свідчення за оригіналами, що збереглися у збірках із колекцій О. Лазаревського в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України, при цьому римська цифра означає колекцію, наступна арабська – номер справи (власне документа), далі зазначається рік.

Список умовних скорочень назв джерел

Акт. Сосн. – "Акти Сосницькі" – духівниці козаків, справа козаків з полковником І.Новицьким за ліс. (Оригінали і копії) – рукоп. ЦНБ АН України, Ш. – Ф.П №22927-22938.